Selçuk Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi

Demirbaş No.	7883
Tasnif No.	

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

YIL : 1985

SAYI : 1

TÜRKİSTANLI BİR KELÂMCI: İMAM MUHAMMED PEZDEVİ
421 - 443/1027 - 1099 (*)

Prof. Dr. Şerafeddin GÖLCÜK (**)

Türkistan'la Maveraunnehir topraklarını, Türklerin Anadolu ve Azarbeycan dışında Orta Asyadaki ülkelerini kastediyoruz. Maveraunnehir ülkesi Türklerin asıl ana vatanıdır ve bu topraklar ilim ve irfan yönünden çok bereketli ve verimli topraklardır. Türk kültürünün asıl yoğrulduğu yerler Maveraunnehir ülkesidir, Anadolu İslâm kültürüne de uzun süre bu toprağın insanları kaynak teşkil etmişlerdir.

Sözü edilen Maveraunnehir ülkesinde yetişen, eser ve görüşleriyle 900 senelik bir zaman aralığından bize açık ve aydın fikirler sunan Sadru'l-İslâm Ebu'l-Yusr Muhammed Pezdevi, üzerinde durulması gereken bir simadır. Bezde şehrine nisbetle kendisi Pezdevi olarak şöhret bulmuştur. Meşhur usûlcü ve fakih Ali Pezdevi'nin kardeşidir. Fahru'l-İslâm Ebu'l-Usr Ali Pezdevi Anadolu'da ve İstanbul'da Muhammed Pezdevi'den daha çok tanınmış, Usul-u Fıkhı dün olduğu kadar bugün de değerinden bir şey kaybetmemiştir.

Muhammed Pezdevi ilim ve irfan muhiti bir ailede hayata gözlerini açmıştır. İbn Kutluboga'nın Tabakâtu'l-Hanefiyye kitabının hamişinde Sûm'aninin Pezdevi'nin 421 ^{h}-/1027 ^{m} de doğduğuna dair bir rivayeti kaydedilmektedir.

Muhammed Pezdevi ilk tahsilini babasından yapmıştır. Babası ise dedesi Abdulkerim'den okumuş, dedesine gelince o şeyh İmam Ebû Mansûr Matûridi'ye talebelik etmiştir. Pezdevi daha sonra büyük Hanefi İmamların yanlarına giderek onlardan öğrenim görmüştür. Bunlardan bazıları; Ebu Yakub Yusuf b. Muhammed en-Nisabûri, şeyh imam Ebu'l-Hattab'tır.

Pezdevi şifahi tahsilinin yanında geçmiş bilginlerin eserlerini de incelemiştir. O okuduğu kitaplara dair toplu bilgiyi Akaid Risalesi veya Usûlu'd-din kitabının mukaddimesinde vermekte, örnek olarak el-Kindi

---

(*) IV. Milletlerarası Türkoloji Kongresinde, İstanbul, 1982, tebliğ olarak sunulmuştur.

(**) Selçuk Üniversitesi, İlâhiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

gibi filozofların Abdu'l-cebbâr, Kâbi ve Nazzam gibi Mutezile'nin. Muhammed b. Heysam gibi Mücessime'nin eserlerinden söz etmektedir. O, İmam Eşari'nin eserlerine de vakıftı ve şu sözü buna delâlet etmektedir. «Eşari'nin kitaplarının ve sözlerinin büyük kısmını inceledim.» Fakat Kitabu'l-Mucez ve Makâlâtu'l-İslâmiyyin'den başka kitap ismi zikretmemiştir.

Pezdevi dedesinin hocası İmam Matûridi'nin Kitabu't-Tevhid ve Te'vilâtu'l Kur'an'ını tanıyordu. O isim vermemekle birlikte ülkesi âlimlerinin yazdığı fıkhî eserleri de biliyordu.

İmam Muhammed Pezdevi'nin özellikle dört Tefsire itimad ettiği anlaşılıyor. Bunlar:

1 — İshak b. İbrahim b. Râhuya el-Hanzali,
2 — Abd b. Humeyd el-Keysi,
3 — Dehhâk el-Hilâl,
4 — İmam Matûridi'ye ait tefsirlerdir.

Hadiste ise o daha ziyade Müslim'in Sahih'iyle Ebu Davud'un Sünen'ine dayanır.

Şüphesiz Sadru'l-İslâm Pezdevi'nin önemli yönü kazai yönüdür. O kâdi ve İmam olmuştur. Hanefiler için kanûni eserler telif edilmesi yönünde israr eden İmam Muhammed Pezdevi'dir. O bu alanda İmam Muhammed Şeybani'nin es-Siyeru'l-Kebir, Kerhi'nin el-Muhtesar ve Mervizi el-Hakim'in el-Mûnteka kitapları üzerinde çalışmalar yapmıştır.

Maverâûnnehir ülkesi eskiden beri Hanefi Fıkıh ve Ahkâm ilimleri için çok önemli bir merkez ve mektep olmuştur. Pezdevi de bu mektebe intisab etmiştir. O Hanefi mezhebinin tabii bir üyesidir.

Pezdevi'nin hayatı Semerkand'la Buhara arasında geçmiştir. Ancak Semerkand kadısı olmadan önce nerede ikâmet ettiği pek bilinmiyor. Bilinen husus onun bir ara Andekan'da bulunduğu, orada bir filozofla ahiretle ilgili olarak münakaşa yaptığıdır. O bu hususu Kelâm'a dair eseri Akaid Risalesinde açıklamaktadır. (2)

Sadru'l-İslâm Pezdevî'nin 479/1086 da Buhara'da bulunduğu kesindir. (3) O 481/1088 de Semerkand'a kâdı olmuştur. Bu şehirde Melikşah ordularının şehri kuşatmasını yaşamış, daha sonra Buhara'da 493/1099 da vefat etmiştir. Büyük bir ihtimalle hayatının uzun ve verimli bir dönemini Buhara'da geçirmiş, üstad ve müellif olarak faaliyetlerini bu şehirde sürdürmüş, eserlerinin pek çoğunu Buhara'da kaleme almış, fıkıh okutarak kadıların en güçlüsü olarak meşhur olmuştur.

Pezdevî'nin Semerkand'daki kadılığı ancak birkaç yıl sürmüştür. Zi-

ra o 478/1085 te Buhara'da bulunuyordu. Onun 493/1099 recep ayındaki ölümüne kadar geçen zamanı nasıl ve ne şekilde geçirdiği bilinmiyor. Ayrıca Semerkand'a kadı olmadan önce Buhara'da kadılık yapıp yapmadığı tesbit edilemiyor. Ancak bir rivayete göre onun Buhara'da kadılık yaptığı sonucunu çıkarmak mümkün oluyor. Bu rivayet şudur : «Abdullah b. Muhammed el-Hulemî Buhara'da Kâdı Ebû'l-Yusr'u dinlemiştir.» (4) Ancak burada söz konusu olan «Kâdı Ebû'l-Yusr'un» Semerkand'daki ikametinden sonra hayatının son senelerini Buhara'da geçiren Ebû'l-Yusr Pezdevî olabileceğidir.

Pezdevî'nin ilmî mirası sadece eserlerinde değil, ama talebelerinde de devam etmiştir. Onun şöhreti eserleri, talebeleri ve özellikle 460/1078 de Nesef'te doğan ve 537/1142 de Semerkand'da vefat eden Necmuddin Muhammed en-Nesefî aracılığıyla yayılmıştır. Necmuddin Omer b. Muhammed en-Nesefî Hanefî mezhebinde asrının en büyük bilginlerinden olup el-Akaidu'n-Nesefiyye'yi yazmış ve bu eseri Osmanlı medreselerinde yıllarca metin, şerh ve haşiye olarak okutulmuştur.

Pezdevî'nin bir başka talebesi Kudurî'nin el-Muhtasar'ına şerh yapan Abdu'l-Kerim b. Muhammed es-Sanaî'dir. (veya Sebaî)

Kâtib Çelebi'nin görüşüne göre Tılebetu't-Talebe'nin müellifi Sanaî'dir. Hanefi fıkhı için bir lügat olan bu kitabı Nesefi'ye isnad edenler de vardır.

Pezdevî'den şu iki bilgin de ders okumuştur :

1 — Muhammed b. Tâhir es-Semerkandî,

2 — Abdullah b. Muhammed el-Hulemî.

Maveraunnehir ülkesinde Hanefi mezhebi âlimlerinin en büyüklerinden sayılan Pezdevî için büyük talebesi Necmuddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî şunları söyler :

«Ebû'l-Yusr, Maveraunehir ülkesinde yaşıtlarımızın şeyhi, imamların imamı idi. Ona her taraftan insanlar gelirdi. Doğu ve Batı Usûl'de ve Furu'da onun eserleriyle dolmuştur.» (5)

Kâdı İmam Muhammed Pezdevî Fıkhın yanında Kelâm'la da ilgilenmiş ve bir Kelâm bilgini olarak Akaid Risalesini veya Usûluddin'i yazmıştır. Akaid, akîdenin çoğulu olup inançlar anlamınadır, Usuluddin ise dinin asılları demek olup iman esaslarını inceleyen ilmin adıdır. Bu bilim dalına Tevhid ve Sıfatlar İlmi gibi isimler verilirse de Kelâm adı meşhur olmuştur. Kelâm, Kur'an'a dayalı itikad esaslarının, akîdelerin felsefesini, aklî yorumunu yapan bilim dalıdır.

İmam Pezdevî, bu ilimle ilgisini, daha doğrusu Akaid Risalesini veya Usuluddin Kitabını kaleme alışını üç sebebe bağlıyor:

1) Sapık ve bid'at ehlinin inanç ve görüşlerinin ülkede ortaya çıkması,

2) Fakihlerin daha çok Fıkıh'ta derinleşme eğilimi göstererek sadece bu ilimle meşgul olmaları,

3) Sünnet ve Cemaat Ehli'ne bağlı kalma gayesiyle tahkik alanına dalma... (6)

Bütün bu sebepler İmam Muhammed Pezdevî'yi Sünnet ve Cemaat Ehli usulünce kısa, özlü bir kitap yazmaya sevkediyor ve O bu eserinde sık sık Ehlu's-Sunneti v'el-Cemaati tabirini kullanıyor. Gerçekte Pezdevî bu deyimle İmam Azam Ebû Hanife'nin bağlılarını, özellikle itikadda mezhepleri Mâtüridi olanları kasdediyor. Pezdevî, İmam Eş'ari ve İbn Küllâb'ı Ehli Sünnet'ten kabul etmekle birlikte bazı meselelerde hata ettiklerini belirtiyor. Böyle bir tavır sergilemekle İmam Pezdevî'nin Ehli Sünnet Akaidi üzerinde ne kadar titiz olduğu ve bu akaidin esaslarını belirtmede gayretinin ne derece yüksek bulunduğu ortaya çıkıyor. Onun bu çabası Ehlu's-Sünnet v'el-Cemaat'ı tarifte belirgin bir hal alıyor. (7)

Kelâm'ın temel konuları olan Allah'ın Zatı ve Sıfatları, Nübüvvet, İnsan ve Fiilleri, İman ve İslâm, İmamet, İtikadi Mezhepler bahislerini tam bir vukufla işliyen Sadru'l-İslâm Pezdevî akaid ilmini öğrenmeyi farz-ı ayn kabul ederken Kelâm ilmini öğrenmeyi ise farz-ı kifaye kabul etmektedir. (8)

Pezdevî'nin Kelâm konularını işlerken diğer mütekellimlerden ayrı orijinal yönleri olduğu görülür. Bunlardan birisi ahiretin varlığına aklî delil olarak zikrettiği husustur. O bu konuda şöyle der: «Ahireti, ölümden sonra dirilişi Allah'ın kitabıyla isbat eder, ayrıca aklî deliller getiririz. Bu delil şudur: Allah Tealâ hakîmdir, adildir. Biz dünyada hakîm ve adil Allah'ın razı olmadığı şeyler görüyoruz. Bunlar bir kısım insanların diğerlerine zulüm ve haksızlık etmesi, çok kötü işlerle meşgul olma gibi şeylerdir. Hikmet ve adalet sahibi Allah bunların mülkünde cereyan etmesine, var olmasına razı değildir. Dünyada bunları def etmek kabil olmuyor. Öyleyse mazlûmun hakkını zalimden alması, adaletin tecelli etmesi için bir zaman gereklidir. Ayrıca kötü işlerle meşgul olan kişinin terbiye olacağı bir vakit icabeder. İşte bu ahiret yurdundan başkası değildir. (9)

İmam Pezdevî bu görüşüyle ayni delili başka ifadelerle ortaya koyan Alman Filozofu E. Kant'tan öncedir, E. Kant'tan çok önce bu görüşü ortaya koyan İmam Pezdevî olmuştur.

Pezdevî'de farkedilen, ona has olan, hatta bu görüşüyle İmam Azam Ebu Hanife'den ve İmam Matüridi'den ayrılan bir başka orijinal anlayış akılla ilgilidir.

Aklı nûranî lâtîf bir cisim kabul edip onunla eşyanın idrak edildiğini beyan eden Sadru'l-İslâm Pezdevî aklın durumu, görev ve fonksiyonu ile ilgili olarak şu bilgileri sunmaktadır :

«Sünnet ve Cemaat Ehli, akıllı kişiye, Allah'ın kullarından birinin lisanıyla hitabetmesiyle ancak bir şeyi yapması gerekir inancındadır. Yine akıllı kişinin bir şeyden çekinmesi de böylece Allah'ın hitabıyladır. Bu görüşü Eş'arî de benimsemiştir.

Mu'tezile ilâhî hitap gelmeden önce Allah'a iman ve O'na şükür gerekir düşüncesindedir.

Ebû Mansur Matüridi Mu'tezile'nin görüşüne benzer bir kanaat belirtmiş, bu ayni zamanda genel olarak Semerkand ulemasının ve bir kısım Iraklı bilginin de görüşü olmuştur.

Kerhî Muhtasar'ında Ebû Hanife'nin şöyle dediğini zikretmektedir : 'Alemdeki varlık mucize ve ayetlerini, belgelerini gören kimse için Yaratıcıya tanıyıp bilmede özür kabul edilmez, böyle bir kimse için hiçbir özür yoktur.'

Bizim tanıdığımız Buhara imamları yukarıdaki birinci görüşü benimsiyorlar. Yani İlâhî hitap gelmeden akıl sahibi insana bir şey gerekmez, diyorlar. Fakat mesele aklın durumunun ne olduğudur. Akıl mucib midir? değil midir? O bir şeyi gerektirir mi? gerektirmez mi?

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'a göre akıl mucib, bir şeyi gerektirici, farz kılıcı değildir.

Mu'tezile'ye göre ise akıl mucibtir, bir şeyi icabettirir, gerektirir. Bununla birlikte bu, söz olarak mecazdır. Zira akıl gerçekte mucib olamaz.

Mu'tezile, Ebû Mansur Matüridi ve onların görüşünde olanlar; «Mucib gerektirici olan Allah'tır, fakat O'nun gerektirici oluşu akıl sebebiyledir.» diyorlar. Onlara göre akıl; vücubun, gerekli olmanın sebebidir.

Bu ihtilâfın yararı şu oluyor : Kendisine herhangi bir peygamberin daveti ulaşmıyan kimse iman etmezse Cehennem'de ebedi kalırmı? Bu hususta birinci topluluk, yani Pezdevî'ye göre Ehli sünnet, bu durumdaki kişi Cehennem'de temelli kalmaz, onun hükmü mecnunların ve çocukların hükmüdür, diyor.

İkinci topluluğa Mutezile ve Ebû Mansur Matûridi'ye göre, bu du-

rumdaki kişi Cehennem'de temelli kalır. Bunların görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür :

'Gerçeği anlamalarına kadar varlığımızın belgelerini onlara hem dış dünyada hem de içlerinde göstereceğiz.' (10)

'Bu insanlar devenin nasıl yaratıldığına bir bakmazlar mı?' (11)

'Göklerin ve yerin hükümranlığını, Allah'ın yarattığı her şeyi ve ecellerin yaklaşmış olması ihtimalini düşünmüyorlar mı?' (12)

Bu ayetlere göre Allah tefekkür, düşünce ve nazar'ı, Yaratıcı'yı bilmek, tanımak için yaratıklara vacib, gerekli kılmıştır. Bu naslar bir davetcinin daveti olmadan önce Allah'a imanın icabettiğini ortaya koyuyor. Küfür icma ile haramdır. Zira her akıl sahibi bilir ki küfür Allah'ın istemediği, hoşlanmadığı şeydir. O'nun istemediği şey ise haramdır. Her akıl sahibi yalandan kaçınmayı kabul eder, yerinde görür. O halde küfür haramdır ve onun terkedilmesi gerekir. Küfrün terkedilmesi de ancak İslâmla olur. O halde sonuç olarak İslâm, iman zorunlu olarak vacibdir, gereklidir.

Birinci topluluk, yani Pezdevî'ye göre Ehli Sünnet'in görüşü ise şöyledir :

'Eğer onları Muhammed'den önce bir azaba uğratarak yok etseydik : «Rabbimiz! Bize bir peygamber gönderseydin de alçak ve rezil olmazdan önce ayetlerine uysaydık olmazmıydı, diyeceklerdir!» (13) Bu ayetten anlaşılan şudur : Allah peygamber göndermeden önce azab etseydi bize, bir Peygamber gönderseydin ayetlerine uyardık diye delil getireceklerdi. Bu durum gösterir ki ancak peygamber göndermeden sonra vücub, yapılması gerekli iş vardır. O halde imanın peygamberin gönderilmesinden sonra ancak icabedeceği ortaya çıkıyor. Eğer böyle olmayıp peygamber gönderilmeden önce iman icabetseydi insanlar bunu terkettiklerinden azaba duçar olurlardı ve bunun için Allah şöyle buyurmaktadır : 'Biz peygamber göndermedikçe azabetmeyiz.' (14)

Allah bu ayetinde, peygamber göndermedikçe hiç kimseye azab etmiyeceğini bildiriyor. Buradaki azab mutlak olup her azab için geçerlidir. Hem dünya hem ahiret azabı söz konusudur. Ayrıca Allah kâfirler hakkında şöyle buyuruyor.

'... İçine her bir topluluğun atılmasında bekçileri onlara : «Size bir uyarıcı gelmemişmiydi?» diye sorarlar. Onlar «Evet, doğrusu bize bir uyarıcı geldi, fakat biz yalanladık ve Allah hiç bir şey indirmemiştir, siz büyük sapıklık içindesiniz demiştik derler.' (15)

Bu ayette azabın peygamber göndermeden sonra ancak vuku bula-

cağını gösteriyor. Vücûb, gerekli ve farz kılma ancak Allah'ın vacib kılmasıyla olur. Allah'ın farz kılması da yine Allah'ın bildirmesiyledir. Bu da yalnız Allah tarafından görevlendirilen doğru bir haber vericinin haber vermesiyle mümkündür. Netice olarak vücûb, farz kılma ancak peygamber göndermeden sonra düşünülür. İman da peygamberin davetinden sonra ancak icabeder.» (16)

İmam Muhammed Pezdevî aklın görev ve fonksiyonu konusunda dedesinden kerametlerini işittiği Şeyhi İmam Ebu Mansur Maturidi'yle ayni görüşü paylaşmamakta, aksine bu konuda İmam Şafii ve İmam Eş'ari ile kanaat ve görüş birliği içinde bulunmaktadır. Hatta Pezdevî'nin övücü ifadelerle her konuda kendisine bağlılık izhar ettiği İmam Azam Ebû Hanife'nin Kerhî tarafından el-Muhtasar'da nakledilen sözlerini tevil edip başka türlü anlamaya çalışmakta, bu konuda soru cevap şeklinde şöyle demektedir :

«— Kerhî'nin Ebu Hanife'den rivayeti imanın peygamber göndermeksizin vacib olduğunu gösteriyor, el-Hakim el-Celil de el-Munteka'da Ebû Hanife'den aynı şekilde rivayet ediyor. Ebû Hanife'nin mezhebi böyle ise Ebû Hanife'ye inanan kimsenin ona bağlanması gerekir.

— Ebû Hanife'nin bununla peygamber geldikten sonraki durumu kasdettiği ihtimal dahilindedir. Doğru olan da onun bunu dilediğidir. Zira insan dünya işleriyle ve boş şeylerle meşgûl olmasından dolayı Allah'ın ayetleri, varlıkları üzerinde ancak bir davetçinin davet etmesinden sonra düşünebilir. Nitekim duyulardan gizli olan her şey konusunda da insan bir davetcinin davetinden sonra ancak deliller hakkında düşünmeye vakit bulur. O halde Ebû Hanife'nin bundan maksadı «Peygamber geldikten sonra»dır. Çünkü insanın çok defa bundan önce düşünmeye gücü yoktur.» (17)

İmam Muhammed Pezdevî fakih olduğu kadar bir kelâmcı olarak ta gerek eserleri ve gerekse talebeleri vasıtasıyla Maveraûnnehir İslâm kültürünün Türkler arasında yayılıp kökleşmesinde önemli rol oynamış değerli bir bilgindir. O kendine has görüşleriyle Hanefi Matûridi ekolü içinde ayrı bir kıymete sahiptir. Dün olduğu gibi bugün dahi ihmâl edilmemesi gereken ilmi ve irfani bir muhtevanın mâlikidir.

Kaynaklar :

(1) Leknevî, el-Fevaidu'l-Behiyye, s. 188.
(2) Pezdevî, Ehl-i Sünnet Akaidi, s. 345.
(3) Pezdevî, A.e., s. 366.

(4) Lins, Hans Peter Usulu'd-Din Muk. s. 13.
(5) İbn Kutluboğa, Tacu't-Teracim, s. 66.
(6) Pezdevî, A.e., s. 3.
(7) Pezdevî, A.e., s. 339.
(8) Pezdevî, A.e., s. 6-7.
(9) Pezdevî, A.e., s. 226.
(10) Kur'an, 41 (Fussılet) 53.
(11) Kur'an, 88 (Ğaşiye) 17.
(12) Kur'an, 7 (Araf) 185.
(13) Kur'an, 20 (Taha) 134.
(14) Kur'an, 17 (İsra) 15.
(15) Kur'an, 67 (Mülk) 8-9.
(16) Pezdevî, A.e., s. 298-302.
(17) Pezdevî, A.e., s. 303-304.